

Bullinger hatása Erdélyben diákokkal és lelkipásztorokkal való levelezése tükrében¹

Erdély reformációja instabil politikai korszakban kezdődött el. 1526-ban Mohácsnál I. Szulejmán szultán majdnem teljes egészében megsemmisítette a magyar haderőt. II. Lajos király meghalt, a magyar arisztokrácia jelentős része elesett, és a csatavesztés következtében a magyar állam összeomlott. Szulejmán bevonult Budára, de egyelőre nem volt szándékában hosszán időzni a magyar fővárosban. Majdnem 30 évi, Magyarország trónjáért és az Erdély feletti befolyásért zajló konfliktus után a háromba darabolt Magyarország viszonylag függetlenebb része az Erdélyi Fejedelemség lett.

Az első erdélyi reformátorok egyike, Johannes Honterus 1543-ban Brassóban kiadott *Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis Provinciae* című munkája világos teológiai állásfoglalás az erdélyi reformációról. Ebben Honterus leírja, hogyan ment végbe a reformáció a túlnyomó többségben szászok által lakott Brassóban és környékén. Megállapítható viszont az is, hogy Honterus a programjellegű írásában nem foglalt határozott állást a wittenbergi vagy a svájci reformáció mellett. Ehelyett híres városok példájáról ír, amelyeket Brassóban követtek. *Kiváló férfiak írásait* említi, amelyekből felismerhető, hogyan kell megítélni a

---

* Sógor Géza (szül. 1968), a Kolozsvári PTI-ben végzett 1993-ban. A Moldvai Szórvány-missziós Egyházközségben, Gerendkeresztúron és Kolozsvár-Felsővárosban volt helyettes lelkipásztor, 2010-től Kányád-Jásfalva lelkipásztora. 1998–2001 között a PTI főkönyvtárosa. Hollandiában 1994–1995-ben (Amszterdam, Kampen, Utrecht), ill. 2015–2016-ban (Kampen) folytatott teológiai tanulmányokat. Szakterülete a társadalom-etika, Kálvin gazdaságetikai jellegű írásaival, politikai teológiával foglalkozik. 2016-ban a Kampeni Református Teológiai Egyetemen mesteri fokozatot szerzett. Mesteri dolgozata címe: *Kisebbségi egyház. Hátrány vagy előny?*

¹ Wirkung Bullingers in Siebenbürgen durch seine Korrespondenz mit Siebenbürgischen Studenten und Pfarrern címmel először Zürichben hangzott el, a Bullinger születése 500. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi kongresszuson, *Internationaler Kongress Heinrich Bullinger (1504–1575), Leben–Denken–Wirkung* (<http://www.zwingliverein.ch/programm.html>), Zürich 2004. aug. 25–29.

magánmisét. Felhívja a figyelmet a *reformátori egyházak* egyházi rendtartására. Honterus „híres városok“ és *reformátori egyházak* alatt biztosan Bázélre és Nürnbergre is gondolt anélkül, hogy nevükön említette volna ezeket. Az írás nem említi Luther nevét sem. Brassó és a Barcaság reformációja számára tehát nem a reformáció személyiségei és központjai voltak fontosak, hanem sokkal inkább az evangélium szerinti megújulás.² Emellett fontos azt is megemlíteni, hogy Brassó reformációja olyan időszakban kezdődött, amikor a reformátorok még Wittenberg és Svájc közötti feszültség feloldásában reménykedtek.

Erdély magyar ajkú gyülekezetei reformációjának első egyértelmű dokumentuma az Erdődi Hitvallás (1545. szeptember 20.), amelyet 29 lelképásztor fogadott el. Ennek 12. pontja Erdély korai reformációjának ökumenicitását jelzi: ebben azt olvassuk, hogy a *Confessio Augustanát* fogadták el. A hatodik, sákramentumokról szóló tétel viszont igazolja, hogy az 1540-ben Melanchthon-féle átdolgozott változatról van szó (*Confessio Augustana Variata*), amellyel Kálvin is egyetértett. A szász reformációval való egység a fülbegyónásról szóló 9. tételben jut kifejezésre, amely megegyezik Honterus felfogásával és Bullinger Honterushoz írt levelében foglaltakkal is.³

Erdélyi peregrináció Svájcba

A vizsgált időszakban kevés, hivatalosan beiratkozott erdélyi diákot találunk svájci egyetemeken, azaz Bázélben, Bernben, Genfben, Lausanne-ban és Zürichben.⁴ A képet némiképpen árnyalja, hogy voltak olyan diákok, akik nem írták alá az egyetem maricoláját, de rövidebb-hosszabb ideig a svájci egyetemeken vagy a jelentős svájci reformátorok tanítványi és munkatársi közösségébe tartózkodtak. Gyakran előfordult az is, hogy a wittenbergi diákok svájci reformátorokat kerestek fel, vagy náluk tanultak anélkül, hogy beiratkoztak volna. A svájci reformátorok levelezése egyértelműen igazolja ezt, és ezért levelezésük a peregrinációkutatásnak nagyon fontos forrása.⁵

---

² Vö. Juhász István: Von Luther zu Bullinger. Der theologische Weg der Reformation in den protestantischen Kirchen in Rumänien. In: ZKG 1970, 314.

³ Juhász István: i. m. 325

⁴ Vö. Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700.* Szeged 1992.

⁵ Bernhard, Jan-Andrea: *Az első svájci–magyar reformátori kapcsolatok 1550-ig.* Kiadatlan előadás, Kolozsvár, PTI, 2004.

Levelek Bullingerhez és Bullingertől

Martin Hentius négy levele Bullingerhez (1543. június 14., 1543. augusztus 3., 1543. augusztus 25. és 1544. január 3.)

Martinus Hentius de Husbach (Nussbach?) Transsylvaniae-ként iratkozott be 1536–1537 téli szemeszterére a wittenbergi akadémia Albumába. 1540. elején Bázélbe ment, hogy hébert tanuljon Sebastian Münsternél. Münster ajánlásával kereste fel a zürichi Konrad Pellikant.⁶ Így került kapcsolatba Bullingerrel, akinek a brassói egyház helyzetéről tudósított, és akit egyúttal arra kért, hogy Johannes Honterusnak írjon a fülbe gyónásról, a szentek képeiről és az egyházi javakról. 1543. szeptember 19-én hazahívták Wittenbergből Brassóba lelkipásztornak, de csak annyit tudunk róla, hogy 1544. március 2-ától Nagyszebenben lelkész és rektor, 1563 után Kelneken lelkipásztor és Szászsebesen esperes volt. Johannes Bugenhagentől nyerte el az ordinációt a lelkipásztori szolgálatra.⁷

Az *első levélben* (1543. június 14.) megköszönte Bullinger és munkatársai vendégszeretetét. Kiderül ebből a levélből, hogy tanárának hálás tanítványa és tisztelője volt. Beszámolt hazájáról, az evangélium ígéretes terjedéséről, az állandó török veszélyről, és ezért kérte Bullinger imáját. Ezek után tanácsot kért Bullingertől, hogyan kaphatná meg az ő és Pellikan könyveit.

Második levélének (1543. augusztus 3.) legfontosabb üzenete az, hogy mivel Wittenbergben megtiltották a könyvkereskedőknek, hogy svájci reformátorok írásait terjesszék, ezért arra kéri Bullingert, hogy kezeskedjen Christoph Froschauer zürichi nyomdásznál, hogy emez az előző levélben már említett könyveket a következő frankfurti vásárra elküldje számára. Továbbá kért egy jegyzéket Bullinger, Pellikan és más „ortodox” szerzők műveiről a wittenbergi diákok számára. Ebben a levélben jól érezhető a svájci reformátorok és Luther közötti feszültség. Hentius ezzel szemben az „ortodox szerzők” kifejezés használatával úgy tűnik, inkább a svájci irányzattal rokonszenvezett, de Wittenbergben maradt, hogy befejezze tanulmányait.

A *harmadik levélben* (1543. augusztus 25.) főleg Urbanus Rhegius alsó-szászországi reformátor egyik svájci és délnémet reformátorokról, köztük Bullingerről és Bucerről szóló kijelentésével foglalkozik. Hentius arra kérte

---

⁶ Vö. Sebastian Münster an Konrad Pellikan, 10. Mai 1543, In: ZBZ: F 47, 71 (vö. Netholiczka Oskar: *Beiträge zur Geschichte des Johannes Honterus und seiner Schriften*. Kronstadt 1930, 11.).

⁷ Vö. Buchwald, Georg: *Wittenberger Ordiniertenbuch 1537–1560*. Leipzig 1894, 34.

Bullingert, hogy tompítsa Rhegius erős kritikájának hatását. Ebben a levélben beszámolt Melanchthonnak a kölni érseknél tett látogatásáról is.

A *negyedik levelet*⁸ (1544. január 3.) Hentius már Brassóból írta. Jó hírként közölte az evangélium terjedésének sikerességét, de hangot adott az egyre erősödő törökök fenyegetettség miatti aggodalmának is. Hentius ezzel szemben kifejtette reménységét is: abban bízik, hogy Isten pásztorként a nyája mellett marad. A levél végén megköszönte a Bullingertől kapott küldeményt, és egy ajándékot csatolt a levélhez (munusculum).

Összefoglalásként elmondhatjuk, Hentius levelei nagy segítséget jelentenek Brassó és a Barcaság korai reformációjának jobb megismerésében. Személyes kapcsolatai révén szorosan kötődött a svájci reformációhoz, és mint útkereső teológus, az úrvacsoratanban a svájciakkal rokonszenvezett. És végül elmondhatjuk azt is, hogy Hentius, sok kortársához hasonlóan, túlbecsülte a keresztyén hit törökök általi fenyegetettségét.⁹

Belényesi Gergely levele Bullingerhez (1545. április 1.)

Valószínűleg a Belényesről származó Belényesi Gergely 1543-ban ment Párizsba tanulni. Párizsba tartó útján Strassburgban ismerte meg Kálvint. 1544 őszén Genfben Kálvin vendége volt, majd ezt követően Strassburgban bibliai tanulmányokat folytatott; onnan tért haza egy otthonról érkező riasztó tartalmú levél miatt. Hazautazásáról Frankfurt am Mainból írt Kálvinnak¹⁰ és Bullingernek,¹¹ és arra kérte őket, hogy imádkozzanak a török uralom alatt lévő egyházért. Belényesi úgy írt Bullingernek, hogy korábban nem találkoztak, ezért elnézését kérte. Levele tartalma hasonló a Kálvinnak írottához, viszont sokkal rövidebb. Elmesélte Bullingernek, hogy a törökök a keresztyénség ellenségei, egy

---

⁸ In: Staatlichen Archiv Zürich. *E II* 338, 1392.

⁹ Egy 1550-ben kelt körlevélben a pécsi dervis egy hitvitát szervezett Vaskaszentmártonban (a Dráva partján). A körlevelet Wolfgang Musculus idézi a bieli Christoph Müllerhez intézett, 1550. nov. 19-én keltezett levelében, (vö. Zsindely Endre: *Wolfgang Musculus magyar kapcsolatainak dokumentumai*. In: Bartha Tibor (szerk.): *Studia et acta ecclesiastica*, III., Budapest 1973, 978–979).

¹⁰ Vö. Belényesi Gergely an Johannes Calvin, 26. März 1545, In: *Correspondenz Calvins III. Band CR XL*, 52–55. (vö. Bucsay Mihály: Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa. In: *A közép-dunai protestantizmus könyvtára*. Budapest 1944, 7.

¹¹ Vö. Belényesi Gergely: 1. April 1545, ZBZ: F 62, 113 (vö. Zsindely Endre: Belényesi Gergely ismeretlen levele Bullingerhez, In: *Református Egyház XVIII.* (1966/5), 112.

hadsereggel újra a szerencsétlen országba jöttek. Ő ezt Isten büntetésének tekintti. Írásának célja, hogy az ökumenikus beállítottságáról ismert Bullingert és általa a zürichi egyházat a magyarországi gyülekezetek nevében kérje, hogy imádkozzanak az Úrhoz, *hogy enyhítse a nagy büntetést, ami alatt a megmaradt Magyarország egyháza évek óta szenved*. Belényesi nem várt választ a levelére. Neve ezt követően nyomtalanul eltűnik a korabeli forrásokból. Leveléből kiderül az is, hogy Belényesi a svájci reformátori irányzattal rokonszenvezett, valamint figyelemre méltó az is, hogy a török uralmat Isten büntetésének látja.

Bullinger Henrik levele Johannes Honterushoz (1543. augusztus 28.)

Johannes Honterus (1498–1549) Brassóban született, humanistaként előbb Bécsben tanult, ahol 1520-ban baccalaureusi akadémiai fokozatot, majd 1522-ben a szabad művészetek magiszteri fokozatát nyerte el (*Johannes Holler Coronensis* név alatt). Miután Regensburgban Johannes Turmair-Aventinus humanistánál tartózkodott néhány hónapig, beiratkozott a krakkói egyetemre, ahol kiadta az első két művét: az 1532–1562 között 15 kiadást megélt latin nyelvtant és a *Grundzüge der Weltbrescheibungot* (Világ leírásának alapvető jellemvonásai) – 1534-ben Krakkóban, 1534–1585 között ötször Bázelen; 1599-ben olaszul Velencében. 1530–1533 között Honterus Bázelen tanult, ahol nemcsak Erasmust, de Bonifacius Amerbachot és Johannes Oekolampadiust is megismerte. Itt antik szerzők művei kiadása során (Claudius Claudianus, Cyros Prodromus) lektorként is tevékenykedett. Végül Bázelen sajtótította el a fapapírt és itt kezdett el térképeket készíteni. Így lehet az, hogy Zürichben két Honterus mű jelent meg: 1547-ben az *Enchirion totius orbis terrarum* és 1548-ban a *Rudimenta Cosmographicájának* III-IV. kötete.¹²

Hazatérése után Brassóban humanistaként, városi tanácstagként, tanítóként, ill. iskolaszervezőként és nyomdászként tevékenykedett, és lett Brassónak és környékének a reformátora. Barcaság reformációjáról szóló írását (amelynek németországi kiadásához Melanchthon írt előszót) *Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae* (Corona 1543), mind Wittenberg (Melanchthon és Luther), mind Bazel (Sebastian Münster) és Zürich (Bullinger)

---

¹² Vö. Oskar Netholiczka, Honterus und Zürich. In: *Zwing* 1934, 85–98.; Nussbächer, Gernot: *Johannes Honterus*. Kronstadt 2003.

egyenlő mértékben értékelte. 1543-ban írta meg a brassói reformációt védelmező írását, az *Apologiát*.

Hentius kérése nem volt hiábavaló, Bullinger az ő kérése alapján írt levelet Honterusnak¹³ és látta el tanácsokkal a gyónás, a képek és az egyházi vagyoni kérdésében. Bullinger tájékoztatta Brassó reformátorát, hogy a svájci egyházakban a fülbegyónást és a privatgyónást eltörölték, és a gyülekezetnek a prédikációt követő közös és nyilvános bűnvallása mellett csak az Isten színe előtt teendő gyónást tartották meg. A képek tiszteletével kapcsolatosan azt írta, hogy a svájci egyházakból a képeket eltávolították, és csak Isten Igéjét és az apostolok gyakorlatát őrizték meg. Velősen fogalmazott: *Az Úr igehirdetőket és nem festőket hívott el és küldött ki.*

Az egyházi vagyonnal kapcsolatosan Bullinger az apostoli egyház gyakorlatára hivatkozott. Meggyőződése szerint az egyháznak azért van vagyona, hogy a gyülekezet szegényeinek szolgálatába állítsa, valamint a szegények mellett az árvákat, özvegyeket, az öregeket, a betegeket és a külföldön tartózkodó diákokat anyagilag támogassák. Bullinger ebben az összefüggésben a *De functione Episcoporum* című könyvére is hivatkozik. Bullinger levele nem intés, ahogy talán ezt Hentius várta, hanem a keresztyének a testvéréhez intézett diplomatikus hangvételű írása.¹⁴

Nem tudjuk, hogy Bullinger levelét Honterus egyáltalán kézhez kapta-e, hiányzik ennek megtörténtéről szóló tudósítás. Honterusnak válaszáról sem tudunk. Így, bár nem mondható, hogy a fentnevezett kérdésekben történt változtatásokban Bullinger levele volt az irányadó, de a brassói reformáció jellege világossá teszi, hogy a változások talán a svájci reformáció hatására is történtek. Egyértelmű jelek vannak arra nézve, hogy már 1542-ben a brassói reformátorok a képek korlátozott használatára törekedtek, és már csak az egy főoltárra szorítkoztak. Az Istennek tett gyónás bekerült Honterus reformációs könyvecskéjébe (1543). Fennmaradt az 1544-ben a templomból eltávolított tárgyak leltára is; a leltár Honterus közreműködésével készült. Végül a svájci reformáció hatását vizsgálva nem elhanyagolható az a tény sem, hogy Honterus bázeli tartózkodása

---

¹³ Vö. Heinrich Bullinger an Johannes Honterus, 28. August 1543, In: Roth, Erich: *Die Reformation in Siebenbürgen, 1. kötet*, Köln/Graz 1962, 207–214.

¹⁴ A levél két alakban maradt fenn: Bullinger kéziratában és a kidolgozott megfogalmazásban, melyet Bullinger munkatársainak tollba mondott, néhány szótól eltekintve, melyet saját maga tűzött be a szövegbe.

idején személyesen is megtapasztalhatta, láthatta Bázeli reformációját, és így nem zárható ki az, hogy bázeli tapasztalatait Brassóban felhasználta.

Záró megjegyzések

Erdély korai reformációja, azaz 1545-ig terjedő időszakáról elmondhatjuk, hogy bár kevés erdélyi diák és lelkipásztor iratkozott be svájci egyetemekre vagy főiskolákba, mégis több fontos kapcsolat jött létre. Melanchthon közvetítésének köszönhetően Wittenberg számos hallgatója utazott a reformáció délnémet és svájci városaiba, és ott megismerkedtek a kulcsfontosságú reformátorokkal, tanakkal és könyveikkel. A felfokozott úrvacsoraviták idején az erdélyi diákok révén a svájci álláspont Erdélyben is ismertté vált, sőt Bullinger „egyházi diplomáciája” is jelentős mértékben hatott e terület reformálására.